

PRZYCZYNY I KONSEKWENCJE ZMIAN ZALUDNIENIA ŁEMKOWSZCZYZNY W XX WIEKU

Marek BARWIŃSKI

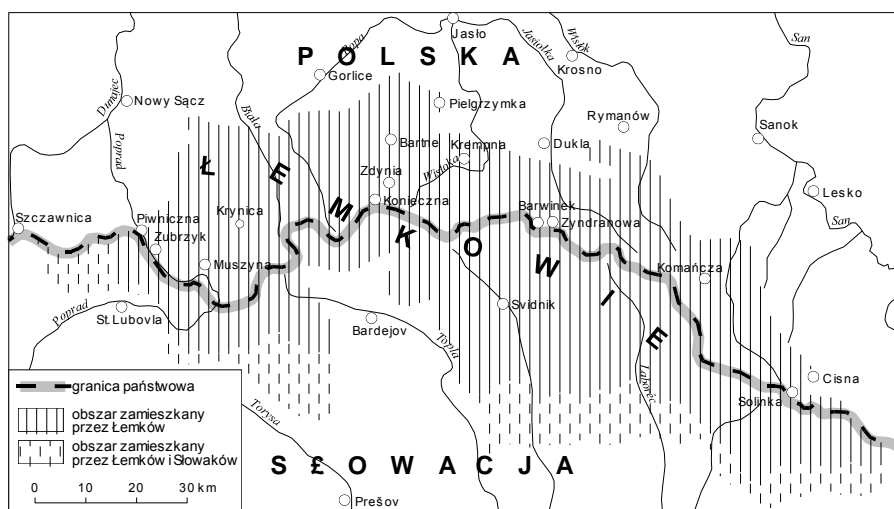
Łemkowszczyzna jest obszarem po polskiej stronie Karpat, zamieszkiwanym przez kilkaset lat przez Łemków, czyli najdalej na zachód wysuniętą grupę ludności rusińskiej, odrębną pod względem kulturowym, etnicznym, religijnym i językowym, tak od ludności polskiej jak i słowackiej. Na Słowacji i Ukrainie, ludność ta określana jest mianem Rusinów, Rusnaków. Obszar ten, ciągnący się wydłużonym klinem od rzeki Solinki na wschodzie, po Poprad na zachodzie, nosi znamiona odrębnego regionu, wyróżniającego się pod względem etnicznym, kulturowym i gospodarczym. Ludność łemkowska zwarcie zamieszkiwała omawiany obszar od okresu kolonizacji wołosko-ruskiej, czyli od XV-XVI wieku, aż do wysiedlenia w ramach akcji "Wisła" w roku 1947 (ryc. 1). Pomimo zdecydowanej dominacji Łemków, zamieszkiwała tam również, m.in. ludność polska i żydowska, tworząc swoiste „wyspy etniczne”, zwłaszcza w miastach i niewielkich osadach górniczo-hutniczych (Barwiński 1998, 1999, 2003, Czajkowski 1992, Reinfuss 1948, 1990).

Gwałtowne zmiany zaludnienia Łemkowszczyzny w XX wieku, były w głównej mierze spowodowane tragicznymi wydarzeniami historycznymi, decyzjami politycznymi i czynnikami ekonomicznymi. Doprowadziły one do całkowitego przeobrażenia struktury etnicznej i religijnej, zaburzenia procesów demograficznych oraz przekształceń gospodarczych, a ich skutki są wyraźnie widoczne do dziś.

Na początku XX wieku, w latach 1900-1921, miał miejsce na Łemkowszczyźnie około 10% ubytek ludności (ryc. 2). Było to niewątpliwie konsekwencją I wojny światowej, zwłaszcza bardzo intensywnych działań frontowych w latach 1914-1915, które spowodowały zniszczenia, rekwizycje, głód i terror, prowadzony zarówno przez Austriaków jak i Rosjan (Duć-Fajfer 1992, Reinfuss 1990).

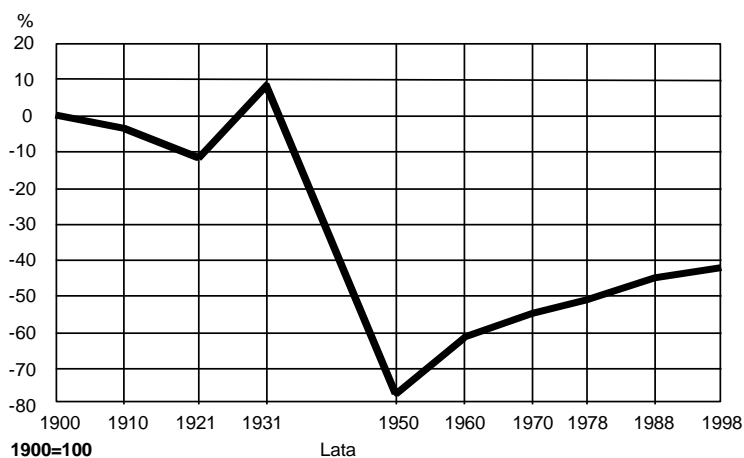
Jednak istotniejszy wpływ miała nasilająca się już od XIX wieku fala emigracji ubogiej ludności wiejskiej. Była ona tak duża, że nie był jej w stanie zrekompensować bardzo wysoki przyrost naturalny. Już wówczas na Łemkowszczyźnie, zwłaszcza w środkowej i wschodniej części, zaczęły pojawiać się zwarte obszary wyludniających się wsi, a współczynnik feminizacji w roku 1900 wynosił 109 kobiet/100 mężczyzn, podczas gdy 20 lat wcześniej

było to zaledwie 102 kobiety/100 mężczyzn (Soja 2001 a, b). Masowa emigracja była powodowana głównie przeludnieniem łemkowskich wiosek, ich zacofaniem i brakiem inwestycji przemysłowych, co owocowało biedą, bezrobociem, brakiem perspektyw. Największe nasilenie wyjazdów przypada na lata 1880-1914, głównie do Stanów Zjednoczonych, Kanady, Argentyny i Brazylii (Duć-Fajfer 1992, Magocsi 2002). Źródła podają różne dane dotyczące liczby emigrantów z Galicji, jednak nie jest możliwe precyzyjne określenie ich struktury etnicznej.

Ryc. 1. Obszar zamieszkały przez Łemków w Beskidach (stan z 1944 roku)

Źródło: R. Reinfuss 1990

Ryc. 2. Zmiany zaludnienia łemkowszczyzny w XX wieku

Źródło: opracowanie własne na podstawie M. Soja 2001 b

W okresie międzywojennym miał miejsce w całych Karpatach bardzo wyraźny przyrost liczby ludności, który na Łemkowszczyźnie osiągnął maksimum w roku 1931, kiedy to zamieszkiwało na tym obszarze prawie 108 tys. osób (ryc. 2) (Soja 2001 a).

Działania frontowe II wojny światowej, nie spowodowały istotnych zmian demograficznych na Łemkowszczyźnie. Najbardziej tragiczne dla Łemków wydarzenia miały miejsce już po wyzwoleniu. Ustalenie nowego ładu politycznego w Europie po II wojnie światowej łączyło się z masowymi przesiedleniami ludności. Nie ominęły one również Łemkowszczyzny.

Pierwszy – nieznaczny pod względem liczebnym – etap przesiedleń ludności łemkowskiej, miał miejsce już w latach 1940-1941, na podstawie umowy pomiędzy rządami Niemiec i ZSRR o wymianie ludności ukraińskiej (w tym także łemkowskiej) mieszkającej w Generalnej Guberni, na ludność niemiecką, która chciała przenieść się z ZSRR do Rzeszy. We wsiach łemkowskich agitację na rzecz wyjazdu prowadzili sowieccy komisarze. W efekcie tej agitacji, zgłosiło się dobrowolnie do przesiedlenia około 25 tys. Łemków – głównie wiejskiej biedoty o nastawieniu prosowieckim i komunistycznym. Faktycznie wyjechało do ZSRR około 5 tys., gdyż reszta uświadomiona o sowieckim „raju” przez uchodźców z Ukrainy, wycofała się. Po zajęciu przez Niemców Ukrainy, część przesiedleńców powróciła na Łemkowszczyznę (Nowakowski 1992).

Po zakończeniu w Beskidach walk z Niemcami, w latach 1944-1946 Łemkowie zostali objęci akcją przesiedleńczą na dużo większą skalę, którą przeprowadzono tym razem na podstawie umowy zawartej między tymczasowym rządem komunistycznym Polski i rządami Ukraińskiej SRR i Białoruskiej SRR. Umowa przewidywała przesiedlenie z Polski do sowieckich republik „obywateli narodowości ukraińskiej, białoruskiej, rosyjskiej, rusińskiej”. W dokumentach podkreślano, że przesiedlenie jest dobrowolne i żaden przymus nie może być stosowany. Polskie władze komunistyczne, podpisując porozumienie o przesiedleniu, realizowały politykę zmierzającą do przekształcenia Polski w państwo jednorodne etnicznie i kulturowo, bez mniejszości narodowych (Duć-Fajfer 1992, Miśło 1992, Pudło 1992).

We wrześniu 1945 roku rozpoczęła się druga faza przesiedlenia, tym razem przy udziale oddziałów wojska. Stosunek ludności do emigracji stał się w tym momencie wrogi, powszechnie stawiano opór wykorzystując różne sposoby: podawano się za Polaków, zmieniano wyznanie na rzymskokatolickie, wysyłano listy protestacyjne do władz, ukrywano się w lasach. Przesiedlenie miało być dobrowolne, jednak przyjęta w układzie zasada pozostawienia ludności swobody wyboru przynależności państwowej nie była przestrzegana podczas całego okresu przesiedlania. Stosowano naciski administracyjne, ekonomiczne, a gdy

użyto wojska, o jakiegokolwiek "dobrowolności" nie mogło być już mowy (Misiło 1992, Nyczanka 1987, Kwilecki 1970).

Ostatecznie opuściło Polskę blisko 483 tys. „*Ukraińców i Rusinów*”. Wśród nich byli też Łemkowie. Szacuje się ich liczbę na co najmniej 70-80 tys., czyli około 70% stanu ludności łemkowskiej sprzed II wojny światowej (Nyczanka 1987, Pudło 1992).

Bez względu na to w jakim stopniu przesiedlenie Łemków do republiki ukraińskiej było dobrowolne, a w jakim stopniu na nich wymuszone, przyniosło przełomową zmianę w ich położeniu etnicznym; zdecydowana większość Łemków znalazła się na Ukrainie, a mniejszość w Polsce. Tym samym nastąpił trwały podział grupy etnicznej. W Polsce pozostało około 30% Łemków. Niektóre okolice Łemkowszczyzny zostały niemal całkowicie wyludnione, głównie w części wschodniej. Wiele wsi przestało istnieć (Kwilecki 1970, Pudło 1992).

Kolejny etap przesiedleń objął Łemków w roku 1947. Miał ona bezpośredni związek z przeprowadzaną na obszarze Polski wschodniej i południowo-wschodniej, akcją "Wisła", skierowaną przeciwko oddziałom Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA). Oficjalnym celem akcji była likwidacja UPA, zaś środkiem, całkowite przesiedlenie ludności pochodzenia ukraińskiego z południowo-wschodniej Polski. Akcja "Wisła" objęła również całą Łemkowszczyznę, pomimo tego, że działalność UPA na tym terenie była sporadyczna, zwłaszcza w części zachodniej (Misiło 1992, 1993, Nyczanka 1987, Pudło 1992).

Tym razem przesiedlenie było przymusowe bez prawa wyboru miejsca migracji. Kryterium zakwalifikowania do przesiedlenia stanowiła zwykle wyznawana religia - greckokatolicka lub prawosławna. Wysiedlenie objęło wszystkich, których władze polskie uznały za Ukraińców. Przesiedlani byli nawet działacze komunistyczni, partyzanci, żołnierze. Ogólną liczbę Łemków przesiedlonych na ziemie Polski zachodniej i północnej w ramach akcji „Wisła”, szacuje się na 30-35 tys. osób, czyli około 25-28% Łemków żyjących tu przed wojną, co wraz z wysiedleniami lat 1944-1946 oznaczało deportację około 98% tej społeczności (Kwilecki 1970, Misiło 1992, 1993, Nyczanka 1987, Pudło 1992, Reinfuss 1990).

Akcja „Wisła” miała dwa cele: wojskowy i polityczny. Celem wojskowym była likwidacja zbrojnego, nacjonalistycznego podziemia ukraińskiego. Celem politycznym - rozwiązanie kwestii ukraińskiej w Polsce, poprzez przesiedlenie i celowe rozproszenie ludności ukraińskiej i łemkowskiej, co miało doprowadzić do jej całkowitej asymilacji.

Na Łemkowszczyźnie nie nastąpiło szybkie zastąpienie jednej grupy etnicznej przez inną. Kraina ta została praktycznie zupełnie wyludniona. Wiele wsi przestało istnieć. Budynki

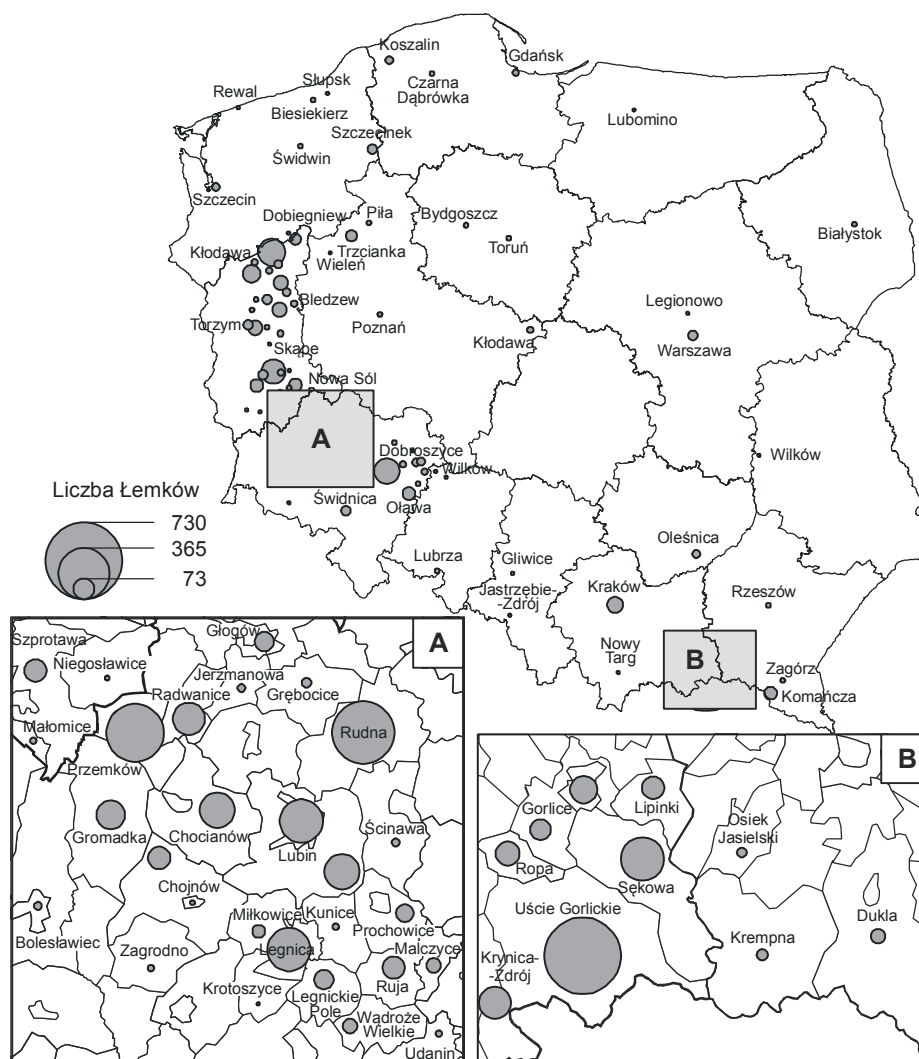
częściowo spalono, częściowo rozebrano. Zniszczeniu uległo również ponad 100 cerkwi, w tym większość zabytkowych. Zdecydowana większość z nich została rozebrana, bądź zniszczona już po wysiedleniu ludności łemkowskiej. Na tereny opuszczone przez Łemków przybyli polscy osadnicy, głównie z pobliskich wsi, częściowo również repatrianci z ZSRR. Jednak osadnictwo postępowało bardzo powoli. Stosowanie wobec ludności polskiej różnych zachęt, nie zdołało doprowadzić do wypełnienia lokalnych „pustek osadniczych” w Beskidach. Na opuszczonych ziemiach wzdłuż granicy czechosłowackiej gęstość zaludnienia spadła do zaledwie 4 osób/km². Przeludniony dotychczas obszar stał się w ciągu kilku powojennych lat wyludniony i pomimo prób zaludnienia go powtórnie, do dziś nie odzyskał ani stanu liczebnego ludności, ani też poziomu zagospodarowania sprzed wojny (Barwiński 1998, 2001, Reinfuss 1990, Soja 2001 a).

Ponownie zaludnianie Łemkowszczyzny było procesem bardzo trudnym i długotrwałym. W pierwszych latach po wysiedleniach, miało ono charakter pionierski – wkraczało na tereny bezludne i praktycznie niezagospodarowane. Kolonizacja ta, podobnie jak przed wiekami, przebiegała etapami. Rozpoczęła się od wsi łatwo dostępnych a dopiero po latach dotarła w głąb gór. Według spisu ludności z 1950 roku, na Łemkowszczyźnie mieszkało zaledwie 31,1 tys. osób. Czyli w porównaniu do stanu z okresu międzywojennego obszar ten utracił ponad 71% swoich mieszkańców. Wysiedlenia przerwały nie tylko ciągłość demograficzną, ale także gospodarczą. Ponad dwukrotnie zmniejszyło się średnie zaludnienie wsi, zdecydowana większość mieszkańców (84% w 1950 roku) zamieszkiwała wsie liczące poniżej 500 osób, pojawiły się wsie bardzo małe, a aż ¼ wszystkich wsi w roku 1950 była niezamieszkana (Soja 2001 a).

Po przemianach politycznych w roku 1956, niewielka część ludności łemkowskiej powróciła do swojej „etnicznej ojczyzny” w Beskidach. Powroty te były administracyjnie utrudniane, ponadto często Łemkowie nie mieli do czego wracać, lub musieli odkupić swoje własne domy od polskich osadników. Szacuje się, że w latach 1956-1958 powróciło ok. 2 tys. dawnych mieszkańców Łemkowszczyzny. W następnych latach liczba ta wzrastała z różnym nasileniem (Reinfuss 1990).

Pomimo powrotów Łemków, w ostatnim spisie powszechnym z 2002 roku, narodowość łemkowską na obszarze Beskidów zadeklarowały tylko 1654 osoby. Ponadto, na omawianym terenie, 1256 osób zadeklarowało narodowość ukraińską. Można przypuszczać, iż w większości są to Łemkowie, którzy współcześnie bardziej identyfikują się z ludnością ukraińską niż łemkowską, lecz w sensie etnicznym są „pochodzenia łemkowskiego”. Daje to

łącznie 2910 osób, czyli zaledwie około 5% ogółu dzisiejszych mieszkańców Łemkowszczyzny. Pod względem etnicznym i religijnym na tym terenie współcześnie zdecydowanie dominuje ludność polska, a większość żyjących w Polsce Łemków zamieszkuje zachodnią część kraju, dokąd została wysiedlona prawie 60 lat temu (ryc. 3).

Ryc. 3. Rozmieszczenie Łemków w Polsce na podstawie wyników spisu ludności z 2002 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego

Na początku XXI wieku, 58 lat po wysiedleniu Łemków, na Łemkowszczyźnie mieszka około 60 tys. osób. Jest to co prawda dwukrotnie więcej niż na początku lat 50., ale jednocześnie o 45% mniej niż kilkadziesiąt lat wcześniej, w okresie międzywojennym (ryc. 2). Nadal jest to jeden z najrzadziej zaludnionych regionów w Polsce (zaledwie 28 osób/km², przy średniej gęstości zaludnienia Polski 124 osoby/km²), średnio w poszczególnych wsiach mieszka zaledwie 270 osób, kilkanaście procent wsi jest nadal niezamieszkałych, a udział

lasów, które systematycznie zajmowały opuszczone tereny, wzrósł z 30% w II połowie wieku XIX, aż do 70% pod koniec wieku XX (Soja 2001 a).

Wysiedlenia ludności łemkowskiej nieodwracalnie zniszczyły specyficzny charakter etniczny i kulturowy Łemkowszczyzny. Przerwały ciągłość demograficzną i gospodarczą tego regionu. Nastąpiła całkowita zmiana stosunków narodowościowych i religijnych, które na tym terenie, pozostawały niezmiennie praktycznie od przełomu XV i XVI wieku. Ludność, która od kilkuset lat, żyła na obszarze o długości około 140 km. i szerokości niespełna 20-30 km., w ciągu kilku lat, w wyniku przesiedleń została rozmieszczona na terenie dwóch państw, na obszarze od Dniepru do Odry. Łemkowszczyzna w swej postaci etnicznej, kulturowej i gospodarczej sprzed przesiedleń, dziś już nie istnieje.

Bibliografia:

- Barwiński M., 1998, *Tożsamość etniczna, kulturowa i religijna Łemków*, [w:] „Kwartalnik Geograficzny”, nr 4/98, str. 5-10.
- Barwiński M., 1999, *Współczesna tożsamość etniczna i kulturowa Łemków na obszarze Łemkowszczyzny - uwarunkowania i konsekwencje*, [w:] „Acta Universitatis Lodzianis, Folia Geographica Socio-Oeconomica” nr 2, str. 53-69.
- Barwiński M., 2001, *Reasons and Consequences of Depopulation in Lower Beskid (the Carpathian Mountains) in the Years 1944-1947* [w:] Wendt J., Iliés A., (red.), *Chosen Problems of Political Geography in Central Europe*, Gdańsk, str. 27-32.
- Barwiński M., 2003, *Lemkos as a Small Relict Nation* [w:] Koter M., Heffner K., (red.), *The Role of Ethnic Minorities in Border Regions*, „Region and Regionalism”, no. 6, vol. 1, Opole-Łódź, str. 39-47.
- Czajkowski J., 1992, *Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnicznych*, [w:] Czajkowski J., (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, str. 27-167, Rzeszów,
- Duć-Fajfer H., 1992, *Łemkowie w Polsce*, [w:] *Magury'91*, str. 11-31, Warszawa,
- Kwilecki A., 1970, *Fragmenty najnowszej historii Łemków*, Warszawa,
- Magocsi P. R., 2002, *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*, Toronto,
- Misiło E., 1992, *Polska polityka narodowościowa wobec Ukraińców w latach 1944-1947*, [w:] *Polska-Polacy-mniejszości narodowe*, str. 391-412, Wrocław,
- Misiło E., 1993, *Akcja "Wisła"*, Warszawa,
- Nowakowski K., 1992, *Sytuacja polityczna na Łemkowszczyźnie w latach 1918-1939*, [w:] Czajkowski J. (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, str. 313-351, Rzeszów,
- Nyczanka M., 1987, *Zmiany w zaludnieniu Beskidu Niskiego i Bieszczadów w latach 1944-1947*, [w:] *Magury'87*, str. 70-82, Warszawa,
- Pudło K., 1992, *Dzieje Łemków po drugiej wojnie światowej (Zarys problematyki)*, [w:] Czajkowski J., (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, str. 351-381, Rzeszów,
- Reinfuss R., 1948, *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, Prace i Materiały Etnograficzne, vol. 7 Lublin,

Reinfuss R., 1990, *Śladami Łemków*, Warszawa,

Soja M., 2001a, *Zmiany zaludnienia Łemkowszczyzny w latach 1869-1998*, [w:] Kortus B., (red.), *Człowiek i przestrzeń*, str. 79-88, Kraków

Soja M., 2001b, *The Cultural and Ethnic Diversity of the Population of Łemkowszczyzna (Lemko Region) in the 19th and 20th Centuries* [w:] Koter M., Heffner K., (red.), *Changing Role of Border Areas and Regional Policies*, „Region and Regionalism”, no. 6, vol. 1, Opole-Łódź, str. 212-221.

Key words: Łemkowie, Rusnacy, Rusini, Łemkowszczyzna, demografia, przesiedlenia

Summary

Lemkos are a group of the Ruthenian population that reaches furthest to the west and stands apart from the Polish and Slovak populations as far as culture, religion and language are concerned. From the 14th century until 1944, they densely inhabited a territory that spread in the form of an elongated wedge on both, Polish and Slovakian sides of the Carpathians from the Solinka and the Laborec rivers in the east, up to the Poprad river in the west. Ethnically, it was a homogeneous Lemko region. The Polish and the Slovak populations occupied only a few towns. The territory on the Polish side of the Carpathians inhabited by the Lemkos is called the Lemkos'lands (Łemkowszczyzna).

In the years 1944-1947 Lemkos were subjected to the displacement activities, which were the result of an agreement made between the interim Polish communist government and the governments of the Ukrainian SSR and Belorussian SSR. The Polish communist government, having signed the displacement agreement, carried out the policy which aimed at transforming Poland into an ethnically and culturally homogenous state, without any ethnic minorities. Another wave of the Lemkos'lands depopulation took place in 1947. It was directly connected with the „Wisła” action carried out in the eastern and south-eastern parts of Poland. It was aimed against the troops of the Ukrainian Insurgent Army (UIA) and political centres of the Ukrainian Nationalist Organisation (UNO). Together with depopulation which took place in the years of 1944-1947, it means that 98% of people were deported from that community. The displacement of the Lemko population destroyed irreversibly the specific ethnic and cultural character of the Lemkos'lands. The national relationships that had existed there in a practically unchanged state since the 15th and the 16th centuries, were completely changed.

After the political changes in 1956, a small number of Lemkos came back to their ethnic Fatherland in Beskid. Now, on the Polish side of the Carpathians, on the Lemkos' lands, the Lemko population lives, very widely dispersed. According to the 2002 census Lemkos and Ukrainians account for merely 5% of the Lemkos'lands population. At the beginning of the 21st century, nearly 60 years after population displacements, the region is inhabited by 60,000 people. This figure represents double the population size in the 1950s, nevertheless it is about 45% less than the population number in the inter-war period. The displacements of Lemkos and Ukrainians changed irreversibly the cultural specificity of the Carpathians and put an end to the ethnic, cultural and economic environment of the pre-war Lemkos'lands..